

Lipac – nalazi iz grobova finalnog bronzanog doba sjeverne Bosne

Aleksandar Jašarević
Doboj

Abstract: During the final stages of the Late Bronze Age (9th–8th century BC) the territory of northern Bosnia was characterised by remarkable cultural dynamics, visible primarily in the distribution of metal finds: weapons, tools, jewellery, and functional costume objects. A new type of funeral practice – inhumation – emerged here, with this perhaps being an important factor in the formation and social stratification of communities living in this area at the end of the Late Bronze Age and the beginning of the Early Iron Age. In this paper, a group of remarkable objects is presented for the first time. The collection of chance finds from Lipac, near Doboj, consists of a group of metal functional-decorative objects of high craftsmanship, and a smaller group of ceramic vessels, most likely found as part of a burial inventory dated to the early 8th century BC. In addition to basic information on the distribution and chronological framework of certain pieces of ornaments themselves, the grave finds from Lipac provide us with exceptional insight into possible local technological innovations and adaptations based on local traditions, models and aesthetic criteria established among communities from this period. Objects in the grave can be divided into two groups: objects related to food and drink, and bronze ornaments related to personal attire.

Keywords: Northern Bosnia, Late Bronze Age, Early Iron Age, belt buckles, female graves, status

Uvod

Artefakti su oduvijek bili u središtu arheoloških istraživanja, ali je često put od pronalaska do publikovanja, odnosno prezentovanja javnosti, uslovljen različitim faktorima, odnosno životima muzejskih zbirki i nakanama njenih rukovodilaca. Kako predmeti imaju svoje životne puteve i biografije tokom perioda korištenja, tako u nacelu imaju i svoje muzejske biografije.¹ U radu je po prvi put prezentovana grupa slučajno otkrivenih bronzanih, a manjim dijelom i keramičkih predmeta sa lokaliteta Lipac kod Doboja. Prilikom izgradnje stambenog objekta porodice Zorčić u proljeće 1974. godine vlasnici su prikupili znatnu količinu arheološkog materijala, te o tome obavijestili Muzej u Doboju i tadašnjeg kustosa Predraga Vučkovića. Prema broju i stanju u kojem su pronađeni, sve je ukazivalo na to da se radi o grobnom inventaru. Ovo je dodatno potkrijepljeno dokazima da su predmeti, prema navodima nalazača, pronađeni ispod kamenih

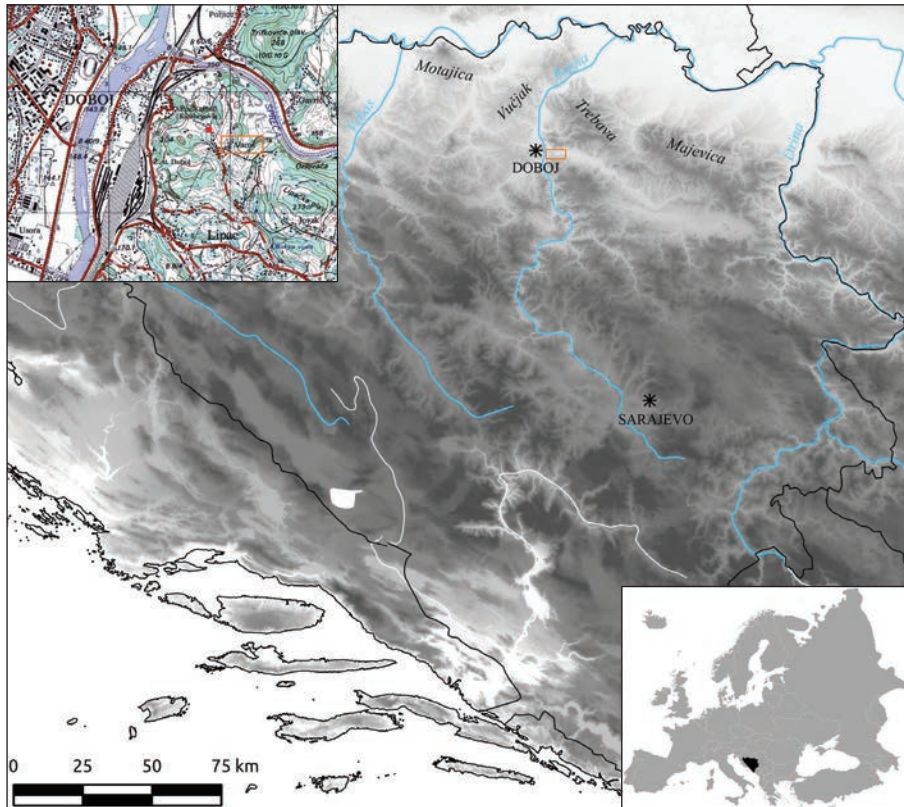
ploča sa ostacima kostiju.² Vrijedna kolekcija nalaza ostavljena je u depou Arheološkog odjeljenja Muzeja u Doboju sljedećih skoro pola stoljeća. Njeno postojanje nije predočeno u stručnim krugovima, iako se radi o iznimnim predmetima kulturnoistorijske i umjetničke vrijednosti (sl. 2). Izuzetak je kratka crtica u studiji Rastka Vasića o fibulama na centralnom Balkanu, gdje je mapirana i fibula iz Lipca.³

Prostor između donjeg toka rijeke Spreče na sjeveru i Bosne na zapadu ispunjava planina Ozren sa svojom podgorinom. Dok su zapadne, sjeverne i severoistočne granice veoma izrazite, prema istoku i jugu granica nije tako geografski oštro omeđena, no uslovno ta granica prati tokove rječica Bočinje i Rujnice preko Turije do Spreče. Planina je prožeta uskim i dubokim dolinama potoka i rječica, između kojih su dugačke i

² Arhivska zbirka Muzeja u Doboju za 1974. godinu.

³ Vasić 1999, 59. Posebnu zahvalnost dugujem dr. Mariju Gavranoviću, dr. ing. Mathiasu Mehoferu i prof. dr. Gerhardu Trnki, koji su omogućili konzervatorsko-restauratorske radove na bronzanim predmetima, te Dragi Handanoviću na konzervaciji keramičkog materijala.

¹ Friberg / Huvila 2019, 363.

Slika 1. Topografija nalazišta

visoke kose.⁴ Upravo na mjestu gdje Spreča izlazi iz kratkog i dubokog kanjona i razliva se u Bosnu lociran je Lipac (sl. 1). Lokacija je imala stratešku poziciju koja je sa sjevera i juga odvojena visokim stijenama i usjecima, dok je sa istoka i zapada odvojena brdskim sedlima. Mikropozicija gdje su evidentirani arheološki nalazi ima poseban naziv Varoš i riječ je o uzdignutoj kosi pravca istok – zapad sa jednom širom zaravni. Danas je taj prostor znatno urbanizovan, a okoliš narušen radom kamenoloma i gradske deponije. U pravilu na ovakvim kosama locirane su nekropole, dok su naselja bila u neposrednoj blizini na dominantnim kotama. No, kako je većina prostora neposredno oko nalazišta devastirana u posljednjem stoljeću, tako su vjerovatno uništeni i posljednji ostaci naseobinskog kompleksa. Arheološka istraženost donjeg toka Spreče, ali i čitavog Ozrena je jako skromna i nedovoljno poznata. Ostava iz obližnjeg Boljanića prvi je skupni nalaz bronzanih predmeta koji su dolinu Spreče pozicionirali na važan komunikacijski pravac u kolanju predmeta bronzanodopske industrije.⁵ U periodu 1971–1975. go-

dine Milica Kosorić obavila je najobimnija rekonosciranja i manja arheološka iskopavanja u doline Spreče i na Ozrenu.⁶ Evidentirani su ostaci ranobronzanodopskog naselja na lokalitetu Lug kod Kakmuža,⁷ dok je na Gradini u Stuparima potvrđen kulturni sloj iz eneolita, ranog bronzanog te finalnog bronzanog doba.⁸ Nadalje, pozicija Lipca ima direktnu vizuelnu komunikaciju sa istovremenim eponimnim naseljem na Crkvinu u Makljenovcu, odnosno na drugoj važnoj strateškoj lokaciji na ušću Usore u Bosnu.⁹

Analiza materijala

Pogrebni inventar iz Lipca, osim osnovnih informacija o rasprostranjenosti i trajanju pojedinih komada nakita, pruža nam izniman uvid u moguće lokalne tehnološke inovacije i adaptacije zasnovane na mjesnim tradicijama, modelima i estetskim kriterijumima uvriježenim među

⁴ Филиповић 1952, 337-338.

⁵ Jovanović 1958, 23-24; König 2004, 7-10.

⁶ Kosorić 1980, 103.

⁷ Ibid., 108.

⁸ Ibid., 113; usp. Gavranović 2011, 15. Teil II.

⁹ Jašarević 2020, 49-50.

Slika 2. Grobni inventar iz Lipca (fotografija: M. Mehofer)

zajednicama s kraja bronzanog doba. Predmeti u grobu mogu se podijeliti u dvije skupine: predmeti povezani s jelom i pićem i predmeti povezani s ličnim izgledom, odnosno dijelovi pogrebnog ruha.

Spiralonočarasti privjesci

Dekorativnost nošnje posebno je naglašena malim efektnim komadima nakita poput spiralonočarastih privjesaka od bronzane žice oblog presjeka s lučnom petljom između dva diska. Uzimajući u obzir okolnosti pronalaska grobova, možemo sa sigurnošću definisati najmanje 17 komada, no svi su oni fragmentirani i niti jedan nije očuvan u cijelosti (T. II, 10). Prema veličini petlje i promjeru diska, pripadaju manjim primjercima dužine od 3 cm do 4 cm. Za razliku od Karpatskog basena i srednje Evrope, gdje su poznati još od ranog bronzanog doba,¹⁰ na zapadnom Balkanu početak njihove distribucije počinje sporadično tokom kasnog bronzanog doba, što je posvjedočeno primjerkom iz paljevinog groba u Tegarama I/2, datovanim u period Br B-C.¹¹ No ipak kao dio bogatog pogrebnog ruha javljaju se tek tokom finalnog bronzanog doba, i to najčešće u ženskim inhumacijskim grobovima. Ovo je u konačnici panregionalna moda ceremonijalne nošnje posebno karakteristična za prostore koji gravitiraju prema sjevernom Jadranu (Caput Adriae) u periodu između

10. i 7. stoljeća.¹² Mogli su se nositi samostalno kao dio nošnje ili kombinovano, prikačeni za neki drugi predmet utilitarno-dekorativne namjene. Uglavnom se javljaju u dvije različite dimenzije. Prvi su mali privjesci dužine do 4 cm. Ove primjerke srećemo u ostavama iz Velikog Mošunja i Otoka, gdje su u drugom slučaju zastupljeni u većem broju kao dio ženskog kompozitnog nakita. Ostave su datirane u 9. stoljeće.¹³ Istom horizontu (period Ha B3) pripadaju i primjerci iz naknadno rekonstruisanih grobova iz Srijeteža i Donjeg Zgošća.¹⁴ Varijabilna regionalna pogrebna praksa tokom 9–8. stoljeća uticala je i na različit odabir i kombinovanje u okviru nošnje. U bogato opremljenom ženskom grobu iz Gornje Tuzle evidentirano je 11 fragmentiranih spiralonočarastih privjesaka sa promjerom od 2,8 cm do 4,6 cm (sl. 3, 3).¹⁵ Slična pojava je i na nekropoli u Jablanici na Majevidi, gdje dominiraju krupniji komadi preko 5 cm (grob 1, 2, 3, 24),¹⁶ što svakako može biti karakteristika i mjesne zanatske produkcije ovog tipa nakita. Nadalje, to je primjetno i među ženskim grobovima na Glasincu; Gradac – Sokolac III/1¹⁷ i Taline XIX/2, 6.¹⁸ Navedeni se primjerci datiraju u glasilačku fazu IIIc–IVa, odnosno u 9–8. sto-

¹⁰ Wels-Weyrauch 1978, 77; Furmánek 1980, 8; Jankovits 2017, 37.

¹¹ Gavranović 2013, 142.

¹² Iaia 2007, 27.

¹³ Konig 2004, 132-133; Gavranović 2011, 228; 2016, 100; usp. Čović 1987a, 448.

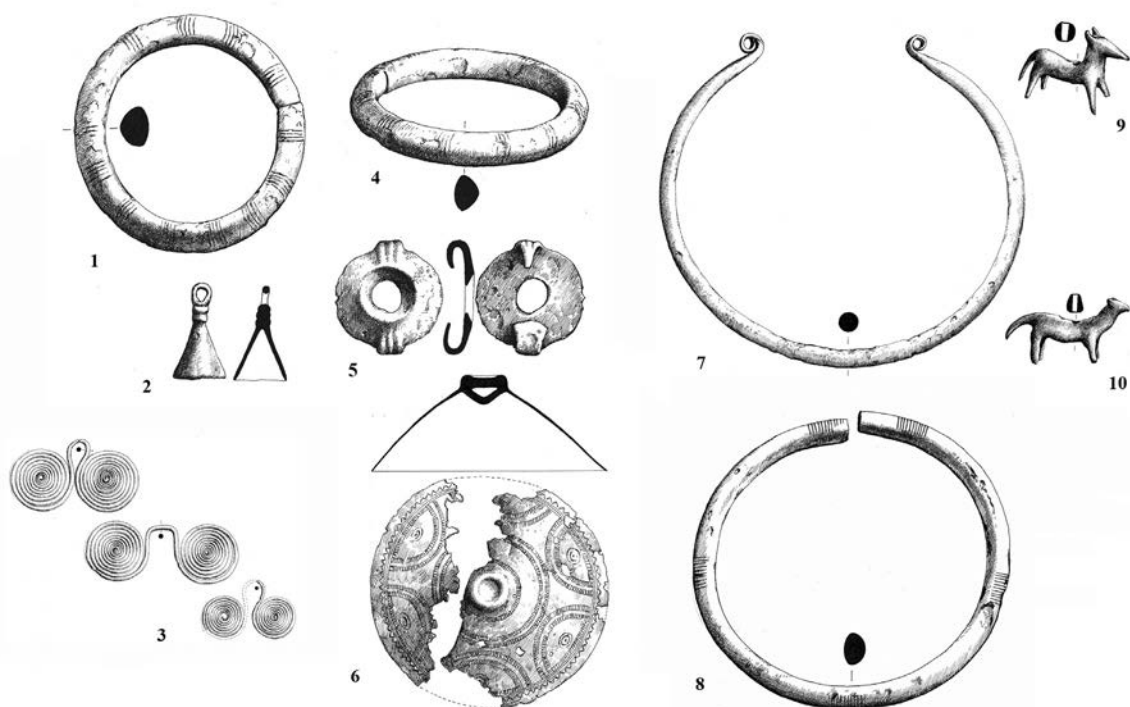
¹⁴ Gavranović 2011, 228.

¹⁵ Čović 1957, 252. T. I, 5-6, 10.

¹⁶ Gavranović 2011, 229. T. 10, 10-14; T. 12, 4-7; T. 13, 11-17; T. 20, 7-14; 2013, 149.

¹⁷ Benac / Čović 1956, T. XXXXVI, 3; XXXXVII, 1-2.

¹⁸ Gavranović 2011, 229; 2013, 149.

Slika 3. Gornja Tuzla, grob 1 (modifikovano prema Čović 1957)

ljeće.¹⁹ Spiralonočarasti privjesci sa visokim lukom otkriveni su u ravnim skeletnim grobovima u Golubiću i u Uncu kod Drvara, takođe datirani u 9. stoljeće, odnosno u period Ha B3 prema srednjoevropskoj hronologiji.²⁰ Jedini primjerak evidentiran na naselju je sa Visa kod Dervente iz horizonta starijeg naselja (Vis I) i datiran je nešto ranije, u 11–10. stoljeće.²¹ Primjetno je da se manji privjesci često kombinuju u kompozitni nakit, dok su veći komadi šivani na odjeću ili pak priloženi kao privjesci / amuleti.

Toke / dugmad

Osobenost materijala iz Lipca ogleda se u pojavi predmeta koji ukazuju na mjesne zanatske centre produkcije. U ovu specifičnu grupu spada i 27 kupastih dugmadi / toka (T. III, 11). S unutrašnje strane postavljena je vertikalna prečka, čija je donja ivica raskucana u omanju pločicu radi fiksiranja za podlogu od kože i/ili tekstila. Dimenzije su identične, prečnika 2,6 cm i visine 3,2 cm. Prostorno najbliže, i za sada jedine analogije našim primjercima pronalazimo u obližnjem inventaru muškog ratničkog groba 1 u Paklenici

kod Tešnja.²² Ukupno 30 dugmadi činilo je dio nošnje ratnika visokog statusa pokopanog sa prestižnim objektima poput mača tipa Tešanj / Veliki Mošunj, bronzane dekorisane tuljaste sjekire, koplja i bronzane lučne britve.²³ Grobna cjelina datirana je u period Ha B3, tj. s kraja 9. i početka 8. stoljeća.²⁴ Ovoj grupi pridružuje se i višenamjenska bronzana zakovica sa kratkim trnom i pljosnatom glavicom (T. III, 12).

Krstolika pojasna kopča

Period finalnog bronzanog doba obilježen je i upotrebom pojasnih kopči, koje postaju svojevrsan statusni simbol u grobovima žena, a u iznimnim slučajevima i muškaraca. Kružne krstolike i ažurirane pojasne kopče na teritoriji sjeverne Bosne ističu se ne toliko svojom brojnošću koliko lokalnom zanatskom intervencijom, tj. tipološkom varijabilnošću. Unatoč nekim manjim stilskim razlikama, pojasna kopča iz Lipca (T. I, 2) može se pribrojati u skupinu koju je B. Teßmann izdvojila kao tip 3, varijanta 1.²⁵ Ovu skupinu karakteriše krstoliki ažurirani motiv sa centralnim

¹⁹ Čović 1987c, 582-585.

²⁰ Jamaković 2011, 113; Gavranović 2016, 101.

²¹ Marić 1962, 158. T. IV, 4.

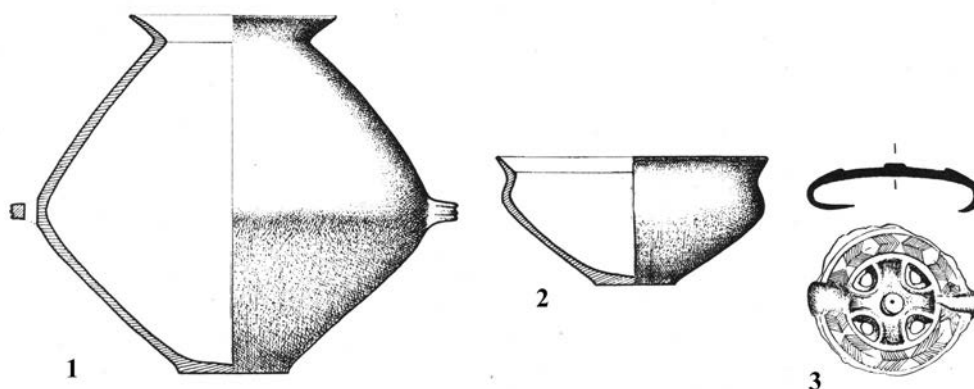
²² Truhelka 1907, 62.

²³ Gavranović / Sejfuli 2017, 101.

²⁴ Vinski-Gasparini 1983, 618, 620.

²⁵ Teßmann 2004, 143.

Slika 4. Petkovo brdo, grob 10. Radosavska (prema Čović 1966)

dugmetom i profilisanim obrubom centralnog motiva. Vanjski prsten ukrašen je snopovima urezanih kosih crta, metopno raspoređenih. Na rubu kopče izdvojen je lučno povijeni trn, očuvan samo u početnom dijelu. Najbolje paralele vidimo u pojasnoj kopči iz paljevinskog groba 10 u Petkovom Brdu s kraja 9. i početka 8. stoljeća (sl. 4, 3).²⁶ Slična pojasna kopča pronađena je i u grobu 5, no vrlo oštećena.²⁷ Da su bile dio i muške nošnje posvjedočeno je nalazom kopče iz bogato opremljenog ratničkog groba 1 iz Paklenice u Tešnju²⁸ s kraja 9. i početka 8. stoljeća ili perioda Ha B3. Nešto svedeniji oblici poznati su iz skeletnih grobova u Jablanici i datirani su od 8. do početka 7. stoljeća.²⁹ Krstolike pojasne kopče na Glasincu, tip 3, varijanta 1, pojavljuju se tek tokom druge polovine 8. stoljeća, što je dobro dokumentovano grobnim cjelinama sa Ilijaka IV/1 u kombinaciji sa fibulom u obliku pješčanog sata i naočarastom fibulom te grobnim inventarom iz Podilijaka A/3 datiranim u glasinačku fazu IVb.³⁰ No, na povezanost sa Glasincem ukazuje ranija varijanta kružne perforirane kopče tipa 2, koja je pored groba u Gornjoj Tuzli,³¹ Unca kod Drvara³² i slučajnog nalaza sa Donje Doline,³³ evidentirana i u grobu Gradac-Sokolac III/1 s kraja 9. i početka 8. stoljeća ili glasinačke

faze IVa.³⁴ Upotreba ovog tipa kopči na teritoriju sjeverne Bosne u relativno kratkom vremenskom periodu može se objasniti snažnom lokalnom produkcijom predmeta od bronzе koji su zasnovani na tradiciji i oblicima koji su prilagođeni da budu statusna obilježja u nošnjama najbogatijih članova / članica zajednice.

Fibula

Novinu u repertoaru bogato opremljenih grobnih cjelina predstavlja ulomak bimetalne fibule (T. I, 1). Naime, očuvan je samo žičani željezni luk fibule, presvučen bronzanom rebrastom oplatom. Na osnovu analogija i cjelovitih primjeraka, može se pretpostaviti da je riječ o dvopetljastoj fibuli sa stopom u obliku pješčanog sata.³⁵ Prema tipologiji S. Gabrovca, bimetalne fibule ovog oblika klasifikovane su kao tip 5c.³⁶ T. Bader u svojoj studiji o fibulama iz Rumunije svrstava ih među dvopetljaste fibule sa stopom u obliku pješčanog sata, i to varijantu D.³⁷ Razlike između dvije varijante nalaze se kod D. Gergove u tipološkoj obradi fibula starijeg željeznog doba Bugarske, gdje su primjerci sa istaknutim rebrastim lukom postavljeni unutar tipa B II 1, i to varijanta ε.³⁸ Nadalje, R. Vasić u svojoj klasifikaciji takođe pravi razliku prema obliku luka, odnosno da li je rebrasto, tordirano ili glatko modelovan.³⁹ Najveća koncentracija zabilježena im je u Podunavlju, od delte Dunava, preko Đerdapa, pa

²⁶ Čović 1966, 164. T. II, 13; Jamaković 2011, 103-104.

²⁷ Čović 1966, 164. T. II, 2.

²⁸ Truhelka 1907, 62.

²⁹ Gavranović 2011, 221.

³⁰ Čović 1987c, 594; Tešmann 2004, 148-149.

³¹ Tešmann 2004, 149. sl. 4, 1.

³² Ibid., sl. 4, 2.

³³ Marić 1964, T. V, 4.

³⁴ Čović 1966, 164-165; 1987c, 583; Jamaković 2011, 110.

³⁵ Popović / Vukmanović 1998, 83.

³⁶ Gabrovec 1970, 29. pl. VIII.

³⁷ Bader 1983, 84; Popescu et al. 2020, 13.

³⁸ Gergova 1987, 46-47.

³⁹ Vasić 1999, 57.

sve do hrvatskog Podunavlja.⁴⁰ Hronološki predstavljaju relativno homogenu skupinu koja se datuje kroz čitavo 8. stoljeće do početka 7. stoljeća ili u tzv. basarabi horizont starijeg željeznog doba.⁴¹ Opisana fibula značajna je karakteristika ženskih inhumacijskih grobova, gdje ih nalazimo u kontekstu ekskluzivne nošnje poput nalaza iz grobova 8 i 17 sa lokaliteta Vajuga – Pesak⁴² ili pak sekundarnog groba XII/3 iz Balta Verdea.⁴³ U nošnjama bogatijih članica zajednice sa lokaliteta Vajuga – Peska, Balta Verdea i Ostrovu Mare, uporedo sa fibulama (bimetalnim i/ili željeznim) kombinuje se veći broj bronzanih / željeznih narukvica i nanogvica, salteleona, bronzanih dugmadi, staklenih perli, te bronzani prstenovi od dvostruko namotane žice i glavom u obliku osmice.⁴⁴ Nadalje, fibule sa stopom u obliku pješčanog sata, bimetalne i/ili željezne, evidentiramo i među muškim ratničkim grobovima, što pak potvrđuju grobovi iz Đerdapa, gdje se javljaju uglavnom sa željeznim kopljima,⁴⁵ zakrivljenim mačevima / noževima i mačevima sa drškom u obliku slova T.⁴⁶ Od nesumnjive važnosti je njihova distribucija Podunavljem, što ukazuje na različite oblike i intenzitet interakcija zajednica na ovom važnom koridoru. Nažalost, većina fibula ovog tipa iz hrvatskog Podunavlja dolazi kao slučajnan nalaz ili je riječ o starim iskopavanjima bez preciznog konteksta. To su fibule iz Sotina,⁴⁷ Dalja,⁴⁸ Batine,⁴⁹ Erduta⁵⁰ i Šarengrada,⁵¹ kod kojih je u pravilu očuvan samo luk fibule. Njihovo datiranje je opredijeljeno na osnovu usporednih analogija iz donjeg

⁴⁰ Bader 1983, 84; Gumă 1993, 228; Vasić 1999, 59; Băscăanu 2015/16, 27; 2018, 92; Ložnjak Dizdar 2019, 104; Popescu et al. 2020, 13; Cărbășiș et al. 2020, 419.

⁴¹ Gumă 1993, 228; Popović / Vukmanović 1998, 84; Vasić 1999, 55; Metzner-Nebelsick 2002, 416; Pabst 2008, 594, 596; Филиповић 2013, 213; Popescu et al. 2020, 13.

⁴² Popović / Vukmanović 1998, 75-76, 79. T. 7, 1-27.

⁴³ Cărbășiș et al. 2020, 419. pl. 6/B.

⁴⁴ Izuzetak predstavlja nekropola Balta Verde gdje prstenovi ovoga tipa nisu evidentirani (Berciu / Comșa 1956, 147. fig. 84; Cărbășiș et al. 2020, 419; Popović / Vukmanović 1998, 82. sl. 27a).

⁴⁵ Popović / Vukmanović 1998, 84.

⁴⁶ Berciu / Comșa 1956, 113. fig. 93; Cărbășiș et al. 2020, 422.

⁴⁷ Ilkić 2009, 19. T. XVIII, 5.

⁴⁸ Vinski / Vinski-Gasparini 1962, 275. T. VII, 80; Metzner-Nebelsick 2002, T. 68, 2; T. 101, 12.

⁴⁹ Metzner-Nebelsick 2002. T. 28, 27.

⁵⁰ *Ibid.*, T. 104, 13-14.

⁵¹ Vinski / Vinski-Gasparini 1962, 271. T. V, 62-63; Balen-Letunić 2004, 17, 19-20, T. 5, 6-7.

Podunavlja u period Ha C prema srednjoevropskoj hronologiji, što odgovara periodu čitavog 8. stoljeća.⁵² Takođe, novija istraživanja ukazuju na to kako su fibule podunavske varijante (tip 5b i tip 5c) pronađene u grobovima koji se, prema načinu sahranjivanja ili keramičkim prilozi- ma, mogu povezati s bosutskom grupom.⁵³ Za skeletni grob 1 sa lokacije Šarengrada – Renovo donekle je moguće uspostaviti sigurniji kontekst na osnovu bolje sačuvanih informacija o pronalasku groba, što je rezultiralo i naknadnom rekonstrukcijom grobnog inventara (sl. 5).⁵⁴ Dvije bimetalne fibule morfološki se mogu svrstati u isti tip kao primjerci iz Lipca. Grob je sadržavao i narukvice od spiralno uvijene bronzane trake, bronzani kolut, razvodnik, češljasti privjesak, čije analogije vidimo u primjerku iz groba 17 sa nekropole Vajuga – Pesak,⁵⁵ i dvije keramičke posude, čiji pehar spada u klasičan repertoar keramike basarabi stila.⁵⁶ Grob je datiran u 8. stoljeće, odnosno horizont IIIa (800–720. godine pr. n. e.) prema hronologiji C. Metzner-Nebelsick.⁵⁷ Nalaz bimetalnih fibula nije isključivo važan u distri- bucijском pogledu, već u kontekstu širenja tehnologija i upoznavanja različitih zajednica sa novim tehničkim dostignućima. Čini se da kombinacija bronza-željezo u matičnom Podunavlju predstavlja vid produkcije koji ima izrazito dekorativan i prestižan karakter i radi se o jasnom tehnološkom izboru, a ne o mogućnostima.⁵⁸ Preduslov širenja ovih novih ideja i praksi u cijeloj Evropi je usko povezana mreža komunikacije koja se temeljila na visokoj mobilnosti artefakata i pojedinaca. Takođe je vrijedno istaknuti da nove metalurške analize pokazuju da je za izradu bimetalnih fibula korištena ruda bakra bogata olovom ili je pak olovo namjerno dodavano.⁵⁹ Ovo je dodatno potvrđeno i analizom bronzanih predmeta perioda Ha B3 iz sjeverne Bosne koja ukazuje na to da predmeti različite funkcije i sa različitih lokacija imaju veoma sličan hemijski sastav (visok udio olova), što svakako ne može

⁵² Popović / Vukmanović 1998, 99.

⁵³ Ložnjak Dizdar 2019, 104.

⁵⁴ Balen-Letunić 2004, 17; Ložnjak Dizdar 2019, 104.

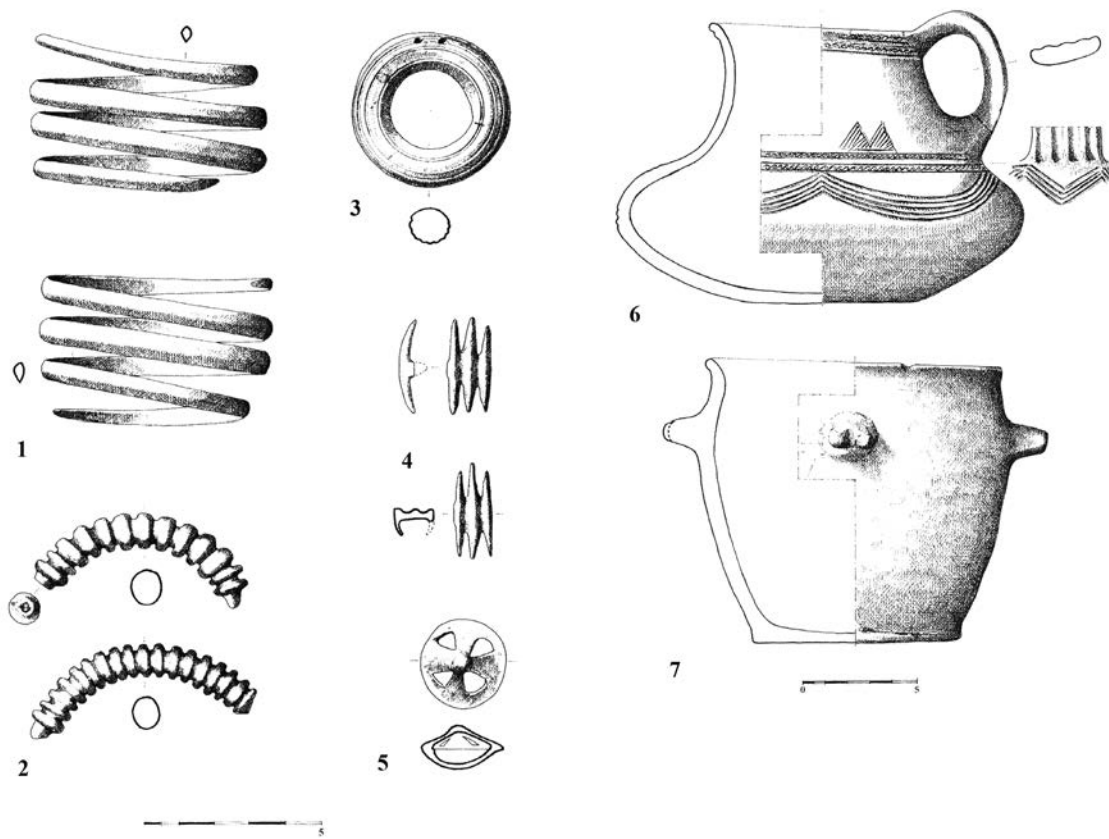
⁵⁵ Popović / Vukmanović 1998, T. 18, 31.

⁵⁶ Balen-Letunić 2004, 17. T. 6, 1.

⁵⁷ Metzner-Nebelsick 2002, 415.

⁵⁸ Popović / Vukmanović 1998, 102.

⁵⁹ Popescu et al. 2020, 13.

Slika 5. Šarengrada – Renovo, grob 1 (prema Balen-Letunić 2004)

biti slučajnost, već je doista riječ o proizvodima sličnih arheometalurških tradicija i tehnologija.⁶⁰

Kopče / privjesci u obliku 8

Obimna mjesna industrija i umijeće u obradi bronzе doveli su do pojave artefakata koji često nemaju svoje paralele u regionalnoj materijalnoj kulturi i za sada predstavljaju izuzetke i predmete vrijedne pažnje. Na cjelokupnu problematiku lijepo se nadovezuje par bronzanih privjesaka / kopči (T. I, 3). Identične forme spadaju u grupu predmeta naočarastog oblika i diskoidne profilacije. Naspramni prošupljeni krajevi spojeni su žlijebljenom pločicom sa po jednim prelomljenim rebrom sa bočnih strana i ažuriranim prostorom između. S obzirom na okolnosti pronalaska, nije poznato da li su nošeni u paru ili pojedinačno.

⁶⁰ Gavranović / Mehofer 2016, 104; Gavranović et al. 2022, 28.

Keramika

Keramički inventar do muzeja došao je u znatno fragmentiranom stanju. Prema analogijama sa ostalih istovremenih nekropola u Tešnju i Petkovom Brdu u Radosavskoj, pojava recipijentata u grobovima dio je ustaljene ritualne prakse koja ima svoju regionalnu manifestaciju.⁶¹ Moguće je bilo izdvojiti svega tri posude, od kojih je jedna u cijelosti rekonstruisana. Najbolje očuvana posuda pripada blago bikoničnoj zdjeli sa neznatno uvučenim ravnim obodom i tankih zidova (T. III, 13). Izrađena je od prečišćene gline, pečena u tamnom mrkom tonu i neukrašena. Tipološki se može pripisati skupini zdjela sa Pod koje su datirane s kraja bronzanog doba i početka željeznog doba, odnosno u fazu Pod B-C.⁶² Na izravne veze sa keramičkom produkcijom srednjobosanske kulturne skupine, ponajprije nalazišta Pod, ukazuje nalaz kantarosa sa dvije trakaste

⁶¹ Truhelka 1907, 71-72; Čović 1966, 163.

⁶² Gavranović 2011, 41.

drške, koje su modelovane iz kratkog, blago povijenog vrata i bikoničnog trbuha (T. III, 14).⁶³ Na prelazu vrata u trbuh postavljen je niz jednostavnih horizontalnih traka, od kojih se vertikalno spušta nekoliko sličnih ornamentalnih frizova, metopno raspoređenih. Čitav ukras ima strogu simetriju, a ukrasi su kanelovani. Tipološki se može pripisati varijantama kantarosa iz faze Pod B,⁶⁴ odnosno faze 2 razvoja srednjobosanske kulturne skupine.⁶⁵ Svakako je riječ o kanonskom obliku sa karakterističnom ornamentikom koja povezuje srednju i sjevernu Bosnu u jedinstvenu kulturnu mrežu simbola i znakovlja u relativno ograničenom periodu.⁶⁶ Posljednja posuda, odnosno fragment, pripada obodu lonca sa razgrnutim obodom (T. III, 15). Prema obliku je najbližiji urnama sa Petkovog brda u Radosavskoj iz perioda Ha B3.⁶⁷ Cjelokupan keramički inventar naglašava jedan složen pogrebni ritualni protokol u kome su žrtveni darovi bili neophodni za zatvaranje ovozemaljskog životnog ciklusa.

Stožaste pojasne kopče / falere

U vizuelnoj kulturi stožaste kopče ili falere zauzimaju posebno mjesto u okviru ženske nošnje. Raskošno dekorisane i u kontekstu s drugim ornamentima označile su period pojave bogato opremljenih grobova i socijalnu stratifikaciju žena kao nositeljica jasno vidljivog znakovlja s kraja bronzanog i početka željeznog doba.⁶⁸ Ovi efektni komadi nakita odabrani s posebnom namjerom pojavljuju se kako u inhumacijskim tako i u paljevinskim grobovima u sjevernoj Bosni.⁶⁹ U pogrebnom inventaru iz Lipca očuvano je pet stožastih kopči, dimenzija 12,5 cm (sl. 6) (T. I, 4-8). Pored toga očuvana je i jedna manja pločica sa trnom koja pripada nekoj od kopči koja je slabije očuvana (T. I, 9). Ornamentalna kompozicija na konusnoj formi sastoji se od šest većih lukova s urezanim visećim trouglovima, kružnicama i motivima u obliku pješčanog sata (sl. 7). Unutrašnja strana je glatka, a ispod čepa fiksirana je ušica za suspendiranje na podlogu pojasa. Žlijebljena pločica sa trnom na rubu pričvršće-

na je naknadno, vjerovatno vrućim lemljenjem. Kompozicija je kod svih primjeraka identična i strogo geometrijska. Kružnice i polukružni motivi urezani su šestarom čiji se ubodna tačka vidi na sredini čepa. Razviti preciznu i unaprijed odabranu kanonsku kompoziciju zahtijevalo je iznimno poznavanje geometrije i tehnologije obrade bronzne. Ova mala umjetnička djela bogatog narativa imaju svoje posebno mjesto u regionalnoj toreutici sjeverne Bosne.

Vrijeme kasnog perioda kulture polja s urnama u sjevernoj Bosni obilježeno je regionalizacijom i širim razvojem mjesnih zanatskih centara koji počinju s produkcijom ornamentata namijenjenih prevashodno lokalnoj populaciji.⁷⁰ Velike stožaste kopče / falere sličnog oblika i dekoracije pojavljuju se već od 9. stoljeća na zapadnom Balkanu.⁷¹ Posvjedočene su nalazima iz ostava Veliki Mošunj,⁷² Krehin Gradac⁷³ i Ometala,⁷⁴ te ritualnim depozitima iz korita Cetine kod Malog Drinića.⁷⁵ Svi su oni u pravilu većih dimenzija, preko 20 cm. Sistem kopčanja nešto je drugačiji, sa dvije fiksirane kuke simetrično raspoređene na obodu, dok je čepasti vrh u pravilu šupalj i punktiran manjim otvorom. Primjerak iz Velikog Mošunja neznatno je tipološki različit, čepasti vrh je plići i širi i nije punktiran, dok je forma manje konusna. No, uzorak je manje-više blizak hercegovačkim i dalmatinskim primjercima.⁷⁶ Svi navedeni oblici datiraju se u 5. fazu ostava Bosne i Hercegovine ili fazu V ostava kontinentalne Hrvatske, tj. horizont Matijević, sinhrono periodu Ha B2-3 prema srednjoevropskoj hronologiji, odnosno vremenu 9. stoljeća.⁷⁷ Iako tipološki različite, a dijelom i hronološki, ono što ih povezuje jeste jedan oblik toreutičke tradicije koja je prenesena na područje sjeverne Bosne, gdje poprima svoje lokalnu manifestaciju i rodnu / polnu atribuciju. Dio je to jednog širokog geografskog i kulturnog prostora koji je B. Čović definisao kao zapadnobalkanski geometrijski stil.⁷⁸

Kopče iz Lipca pripadaju skupini nakita karakterističnoj za sjevernobosanski kulturni krug (sl.

⁶³ Čović 1965, 51.

⁶⁴ Gavranović 2011, 78-81.

⁶⁵ Čović 1987b, 486.

⁶⁶ Gavranović 2020, 435.

⁶⁷ Čović 1967, 164. T. I, 5; T. II, 11.

⁶⁸ Gavranović 2011, 219; Blečić Kavur 2012, 43.

⁶⁹ Gavranović 2018, 437.

⁷⁰ Jašarević 2018, 32.

⁷¹ Gavranović 2011, 219.

⁷² König 2004, T. 64, 9.

⁷³ Ibid., T. 72-74.

⁷⁴ Čović 1976, 286-288; König 2004, T. 67, 5.

⁷⁵ Milošević 1999, 206. sl. 3; Milošević 2017, sl. 6; sl. 8.

⁷⁶ König 2004, 27.

⁷⁷ Ibid.; Gavranović 2016, 99-100; usp. Gavranović 2020, 442.

⁷⁸ Čović 1984, 9; usp. Gavranović 2020, 431.

Slika 6. Stožaste pojasne kopče, Lipac (fotografija: M. Mehofer)

9). Geografski i kulturno najbliže paralele nalazimo u kopčama sa obližnje nekropole Paklenice u Tešnju. U inhumacijskom grobu 3 pronađena su tri jednaka tipa, nešto manjeg prečnika – 10,2 cm.⁷⁹ Zbog svoje bogate dekoracije često su dovođene u kontekst sa keramografijom srednjobosanske grupe kasnog bronzanog doba i datirane u 8. stoljeće, odnosno period Ha B3.⁸⁰ B. Čović išao je korak dalje pa je kopče definisao kao produkt srednjobosanskih lokalnih zanatskih centara.⁸¹ Ova pretpostavka čini se manje mogućom ako uzmemo u obzir da je samo slučajni nalaz pojasne kopče iz Bile registrovan na teritoriji ove kulturne grupe.⁸² Ovoj skupini pridružuje se i zapanjujuće blizak primjerak djelomično očuvane kopče iz naknadno rekonstruisanog i bogato opremljenog groba u Gornjoj Tuzli, datovanog u 8. stoljeće (sl. 3, 6).⁸³ Jedini primjerak iz paljevinskog groba, ujedno i najzapadniji primjerak, potiče iz groba 1 sa nekropole Petkovo Brdo u Radosavskoj (sl. 8, 3).⁸⁴ U pogrebnoj praksi svjedočimo ritualnom protokolu pohranjivanja spaljenih ostataka u urnu i prilaganju ornamenata

Slika 7. Detalj dekoracije sa stožaste pojasne kopče, Lipac (fotografija: M. Mehofer)

od nošnje, koji u pravilu nisu spaljivani na lomači.⁸⁵ Ukrasno dugme prema B. Čoviću naknadno je prerađeno u pojasnu kopču,⁸⁶ što svakako nije tačno, jer se pojasne kopče javljaju u dva tipa sa trnom za fiksiranje ili bez njega, a pošto su kopče često pronađene oštećene i fragmentovane, moguće je da su kopče rekonstruisane bez trna, kao u slučaju kopče iz Lipca. Grob je datiran u prelaz iz 9. na 8. stoljeće.⁸⁷

Mlađi primjerci iz Donje Doline, ali i onaj iz Sanskog Mosta, datovani su u 6, odnosno 5. stoljeće. Kopča iz groba 3 s grede M. Petrovića ml. datovana je u fazu 2b, u prvu polovinu 6. stoljeća,⁸⁸ dok je kopča iz skeletnog groba 103 u Sanskom Mostu, s navodno ulomkom stope fibule tipa Certosa, datovana u prvu polovinu 5.

⁷⁹ Truhelka 1907, 65-66. U istom radu po prvi put se spominje i pojasna kopča istih karakteristika sa lokaliteta Rit-Čardak kod Žepča, navodno pronađena zajedno sa bronzanom strelicom (Truhelka 1907, 66). Predmetna kopča spominje se i u kasnijim radovima (Nikolić 1962, 62; Čović 1966, 164; Jamaković 2011, 108; Gavranović 2011, 253), no nikad nije publikovana ilustracija ili pobliži podaci o kontekstu nalaženja.

⁸⁰ Čović 1966, 164; Vinski-Gasparini 1983, 618; Gavranović 2020, 442.

⁸¹ Čović, 1987, 238.

⁸² Nikolić 1962, 75. T. V, 27; Gavranović 2011, 219.

⁸³ Čović 1957, 252. T. I, 10; Vinski-Gasparini 1983, 620.

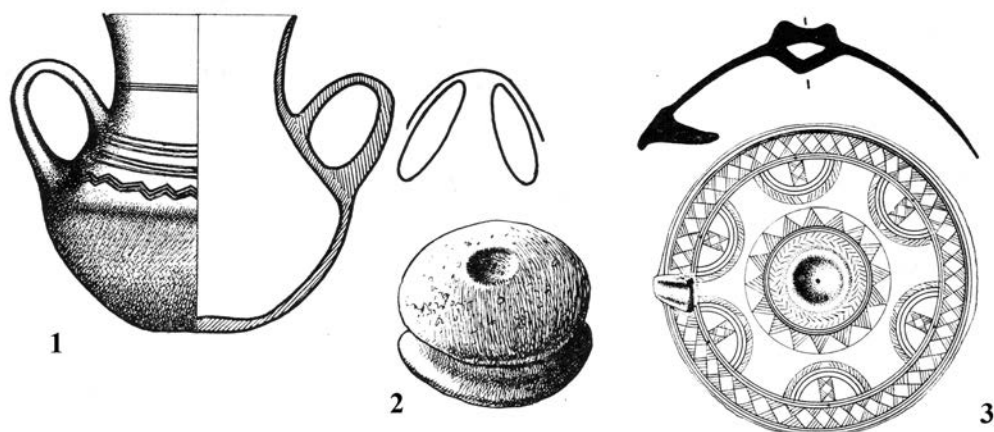
⁸⁴ Čović 1966, 163-164. T. I, 3; Jamaković 2011, 108.

⁸⁵ Čović 1966, 163; 1987, 236-237.

⁸⁶ Čović 1966, 164.

⁸⁷ Ibid.

⁸⁸ Marić 1964, T. V, 15; Čović 1987, 244.

Slika 8. *Petkovo brdo, grob 1. Radosavska* (prema Čović 1966)

stoljeća.⁸⁹ Za razliku od donjodolinskog primjerka, na kopči iz Sanskog Mosta i dalje su vidljivi, u tragovima, ostaci ornamentisanih lukova, dok su trouglovi sada svedeni na urezane crtice, no čitava kompozicija je poprilično izlizana zbog dugotrajne upotrebe.⁹⁰ Ukoliko je grobna cjelina iz Sanskog Mosta sigurna, tada pojasnu kopču posmatramo kao namjerno postavljen “stari predmet” u kontekstu prakticiranja kulturne ideologije koja svoje korijene ima u tradiciji s kraja kasnog bronzanog doba. Grob najvjerojatnije pripada ženskoj osobi, ako je suditi po većem broju staklenih perli, koje uglavnom ulaze u sastav bogato opremljenih ženskih ili dječijih grobova. Ovo nipošto nije neobična niti izolovana karakteristika jer su slične pojave registrovane i na nekropoli u Rifniku, gdje je oblik starije falere priložen u mlađi grob.⁹¹ No, sam položaj unutar groba u predjelu lijevo od koljena sugerira da se radi o prilogu, a ne o funkcionalnom dijelu nošnje.⁹² Stoga je njeno prilaganje u grob odraz simbolizma i tradicijske vrijednosti od posebnog značaja za pokojnicu i žive pripadnike zajednice koji u tom činu iščitavaju poseban narativ. Nadalje, među nakitom iz nešto udaljenije Klaonice kod Travnika nalaze se i dvije bronzane falere odnosno kopče. Ukrašeni primjerak bi se na osnovu motiva mogao donekle uporediti sa nešto većim, bogato ukrašenim pojasnim kopčama iz Lipca. Jasno je kako nije riječ o istom tipu,

iako je hronološki riječ o usaglašenoj grupi nakita, no ukras je i kod jednih i kod drugih izveden uz pomoć šestara, koristeći pri tome isti spektakularni motiv.⁹³ U studiji o kopčama na zapadnom Balkanu B. Tešmann sjevernobosanski primjerci klasifikovani su kao tip 1 i uspoređeni su sa istovremenim kopčama sa Glasinca.⁹⁴ Ovdje valja napomenuti da su svi s Glasinca nešto drugačije forme, nisu tako stožasto postavljeni, pa usporedba nije opravdana.⁹⁵

Diskusija i zaključna razmatranja

Iako je pogrebni inventar iz Lipca dospio u znatno fragmentiranom arheološkom kontekstu, kvalitet prikupljenih metalnih predmeta svjedoči o snažnoj i inovativnoj lokalnoj produkciji metalnih ornamenata. U hronološkom pogledu Lipac nam pruža usklađen inventar koji se datuje u sam početak 8. stoljeća. Većina predmeta sugerira složen ornamentalni ansambl koji je krasio prevashodno žensku nošnju, dok se najvjerojatnije za muški dio nošnje mogu vezati bronzane toke. Pretpostaviti je da su i muške nošnje bile podjednako vidljive i atraktivne. Prema inventaru iz Paklenice primjetno je da su se ugledni muškarci identificirali kao nositelji bronzanih mačeva, tuljastih sjekira, kopalja ili pak karakterističnih dekorisanih brijanja. Sve ovo dokaz je složene društvene hijerarhije, ekonomskih

⁸⁹ Fiala 1896, 255; Čović 1987, 238; Gavranović 2011, 219.

⁹⁰ Fiala 1896, 255.

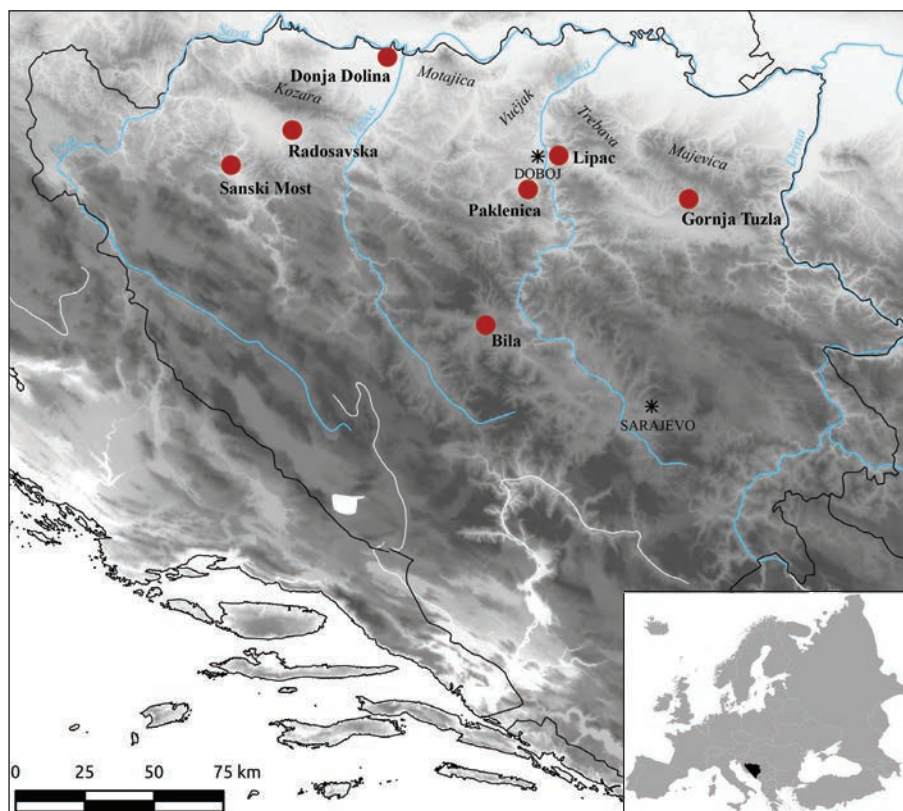
⁹¹ Blečić Kavur 2012, 56.

⁹² Fiala 1896, 255.

⁹³ Gavranović / Sejfuli 2015, 75, 78.

⁹⁴ Tešman 2004, 142.

⁹⁵ Gavranović 2011, 219.

Slika 9. Distribucija stožastih pojasnih kopči (prema Gavranović 2017)

strategija i u konačnici bogatstva zajednice koja je pronašla adekvatne predmete za definisanje svojih kulturnih, društvenih i staleških pripadnosti, što je posredno, ali znatno, uticalo i na formiranje njihovih identiteta.

Pronađeni predmeti smješteni su u kulturni i vremenski kontekst koji ukazuje na iznimno dinamično razdoblje, s najrazličitijim interakcijama i intenzivnim komunikacijama među zajednicama čitave jugoistočne Evrope, ali prvenstveno uže regije zapadnog Balkana. Takva povezanost pružila je osnovu za materijalnu i kulturnu raznolikost. Za razliku od izrazito nadregionalnih elemenata modnog izričaja tokom rane faze kultura polja sa urnama, krajem finalnog bronzanog doba sve više su primjetne društvene promjene u kojima ljudi aktivno pregovaraju o svojim identitetima. Zajednice su takođe signalizirale svoje društvene različitosti i kreirale snažne poruke o rodnoj / polnoj pripadnosti korištenjem novih elemenata u nošnji, prvenstveno metalnih predmeta.⁹⁶ Interakcija i mobilnost između zajednica uticala je na različite distribucije

robe, no u okviru kulturnog krajolika sjeverne Bosne primjetno je grupisanje određenih elemenata materijalne kulture koji sugerišu formiranje nošnji određenih zajednica ili grupa ljudi.⁹⁷ Nošnja i njeni pojedini elementi, poput ovdje predstavljenih stožastih kopči, važan su medij socijalne komunikacije i interakcije. Oni nam svjedoče o tome da je svaka osoba bila prepoznata u smislu složenijih društvenih varijabli, a ženama su omogućavali da izraze svoju kulturnu, društvenu i stalešku pripadnost, čime su posredno, ali znatno uticali i na formiranje njihovog identiteta, koji je kao takav prepoznat u regiji i drugim zajednicama. Nakit i nošnja bili su u konačnici vizuelni konstrukt koji je odražavao stavove određene grupe posmatrača u specifičnom kontekstu.⁹⁸ Činjenica da poseban oblik materijalne kulture ima svoje zajedničko porijeklo govori o mrežama i načinima komunikacije između društvenih skupina i nije puka slučajnost.⁹⁹ Nova pogrebna praksa, inhumacija, ozna-

⁹⁶ Jašarević 2020, 60; usp. Ložnjak Dizdar 2009; usp. Gavranović 2020, 443.

⁹⁷ Gavranović 2017, 110.

⁹⁸ Blečić Kavur, 2019, 40, 50; Blečić Kavur / Kavur 2019, 161; Jašarević 2020, 60.

⁹⁹ Gavranović 2017, 117.

čila je između ostalog i period vidljivije socijalne stratifikacije žena.¹⁰⁰ No, to nije isključivalo i nastavak spaljivanja pokojnika kao dio tradicijske baštine. Različiti oblici tretmana tijela, poput paljevinskih ukopa u Petkovom Brdu ili pak pretpostavljenih inhumacija u Lipcu, Gornjoj Tuzli i Tešnju, nisu uveli bitne razliku u prikazivanju statusnih karakteristika, jer i dalje postoji zajednički simbolički jezik povezan kroz prilaganje efektivnih komada metalnog nakita, što je način promocije statusnih simbola elitnih slojeva društva na širokom zapadnobalkanskom teritoriju.

Materijalna kultura ovog razdoblja pokazuje intenciju u mnogim predmetima. Dizajn stozastih kopči s geometrijskim uzorcima jedan je od takvih eklatantnih primjeraka. Urezani spektar motiva daje jasnu naznaku simboličkog narativa koji ima svoju bogatu kulturnu pozadinu u smislu društvene, ekonomske ili vjerske identifikacije. Krajem bronzanog doba i tokom starijeg željeznog doba iskazivanje antropomorfosti često se praktikovalo kroz geometrizaciju ili šematizaciju realnih predmeta i osoba. Tako npr. trapez-trokut postaje arhetipski način manifestiranja ljudskog tijela u praistoriji Evrope.¹⁰¹ Ova pojava bila je osobena za mnoge zajednice na širokom panonskom i peripanonskom prostoru i svoje korijene svakako ima u starijoj tradiciji kultura polja s urnama.¹⁰² U ikonografskom smislu, osnovni koncept počiva na metodi redukcije, ali sadržani elementi treba da ukažu na jasan narativ u kontekstu vizuelne prezentacije. Tako simbol postaje dio komunikacijskog sudjelovanja i posredništva između različitih zajednica, identiteta i kultura.¹⁰³ Razlike u ikonografskom sadržaju na kopčama su minimalne i najvjerovatnije da su te predmete proizvodili različite zanatlije, ali su morali razumjeti značenje simbola. To postavlja pitanja: je li putovao samo simbol, ili njegova priča, ili stvaratelj predmeta? Elitama su bili potrebni jedinstveni, vrlo vidljivi simboli i ukrasi za iskazivanje statusa i prestiža. Razmjena specijalizovanih zanatlija između ravnopravno srodnih

partnera mogla bi se, dakle, smatrati "činom ljubavnosti" i mogla bi predstavljati mali dio mnogo opštijeg i trajnijeg ugovora.¹⁰⁴ U tim situacijama, same zanatlije i njihova stručnost postali su poželjna roba, koja je uklopljena u lokalno društveno, političko i ekonomsko nadmetanje zajedno s drugim slično percipiranim simbolima statusa. Ovdje je od posebne važnosti vrsta mobilnosti koja se odvijala. Različiti obrasci nepravilne mobilnosti uglavnom su uzrokovani egzogenim faktorima i vjerovatno su bili orijentisani duž utvrđenih društvenih struktura.¹⁰⁵ Najprimjenjiviji za zajednice finalnog bronzanog doba je model mikroregionalnih zanatskih centara, no svakako u okviru širokih mreža komunikacije i pristupa sirovinama – bakru i kalaju. Jedan od takvih centara je svakako bio u okolini Tešnja, gdje imamo stariju tradiciju pohranjivanja ostava metala već od perioda Ha B1,¹⁰⁶ tj. tehnološku pozadinu procesa proizvodnje, pa do gotovih metalnih nalaza iz nekropole u Paklenici,¹⁰⁷ ili pak slučajnih nalaza malih tuljastih sjekira sa obližnjih gradinskih naselja i rasturenih grobova.¹⁰⁸ Udaljenost od svega 20 km od Lipca uklapa se u matricu lokalnih centara koji vrše produkciju i distribuciju robe koja ima svoju konzumente prvenstveno među lokalnim elitama istog kulturnog kruga. To je svakako potvrđeno i skupnim nalazima iz Grapske u okolini Doboja.¹⁰⁹ Promjene u prostornoj strukturi naseljavanja i novi oblik pogrebne prakse imali su značajan uticaj na formiranje i oblikovanje zajednica finalnog bronzanog doba sjeverne Bosne. No, lokalizacija nije isključivala regionalne trendove u konzumiranju roba iz udaljenih krajeva, naprotiv, i dalje importovani predmeti igraju bitnu ulogu u definisanju statusnih i prestižnih odlika. Na komunikacijsku povezanost sa udaljenim krajevima nadovezuje se i pojava importovane bimetalne fibule, koja svoje inačice ima u matičnoj regiji Podunavlja.

¹⁰⁰ Gavranović / Ložnjak-Dizdar 2020, 62.

¹⁰¹ Dobiati 1982, 302, 303; Čović 1984, 30; Nebelsick 1992, 401-402; Škvor Jernejčić 2011; Tarpini 2016, 75; Blečić Kavur 2017, 124; Blečić Kavur / Kavur 2019, 161; Grömer / Reschreiter 2020, 275-276.

¹⁰² Blečić Kavur 2014, 68-69; Blečić Kavur / Kavur 2019, 160-161; usp. Blečić Kavur 2017, 124-125.

¹⁰³ Blečić Kavur 2017, 124.

¹⁰⁴ Mauss 2002.

¹⁰⁵ Wrobel Nørgaard 2014, 40.

¹⁰⁶ König 2004.

¹⁰⁷ Truhelka 1907, 63-68.

¹⁰⁸ Nepublikovani nalazi iz zavičajne zbirke muzeja u Tešnju; Truhelka 1907, 72-75.

¹⁰⁹ Benac 1954, 163-164.

Katalog

1. **Fibula** sa željeznom ošovinom i bronzanom rebrenom oplatom. Očuvan luk fibule. Veličina: duž. 6,8 cm. T. I, 1.
2. **Krstolika pojasna kopča** izrađena od bronzane tehnice livenja, ažuriranja i urezivanja. Centralni motiv ima profilisani obrub i manji dugmetasti izdanak. Vanjski prsten ukrašen je snopovima urezanih kosih crta, metopno raspoređenih. Na rubu kopče izdvojen je lučno povijeni trn, očuvan samo u početnom dijelu. Veličina: pr. 4,5 cm. T. I, 2.
3. **Naočarasti privjesci** izrađeni od bronzane tehnice livenja i ažuriranja. Diskoidne profilacije. Naspramno prošupljeni krajevi spojeni su žljebljenom pločicom sa po jednim prelomljenim rebrom sa bočnih strana i ažuriranim prostorom između. Dva komada. Veličina: duž. 7,2 cm. T. I, 3.
4. **Kopča / falera** konične forme sa plitkim konkavnim vrhom i ubodnom tačkom od šestara. Izrađena od bronzane tehnice livenja, iskućavanja i urezivanja. Ornamentalna kompozicija sastoji se od šest većih lukova s urezanim visećim trouglovima, kružnicama i motivima u obliku pješčanog sata. Unutrašnja strana je glatka, a ispod čepa fiksirana je ušica za suspendiranje na podlogu pojasa. Djelimično oštećen rub. Veličina: duž. 12,2 cm; vis. 5 cm. T. I, 4.
5. **Kopča / falera** identične forme i dekoracija kao prethodno opisana kopča. Nedostaje skoro polovina ruba sa dva dekorisana luka. Veličina: duž. 12,6 cm; vis. 5 cm. T. I, 5.
6. **Kopča / falera** identične forme i dekoracija kao prethodno opisana kopča. Nedostaje skoro čitava površina ruba sa donjim ornamentanim frizom. Veličina: duž. 11 cm; vis. 4,4 cm. T. I, 6.
7. **Kopča / falera** identične forme i dekoracija kao prethodno opisana kopča. Nedostaju manji dijelovi ruba. Veličina: duž. 12,5 cm; vis. 5 cm. T. I, 7.
8. **Kopča / falera** identične forme i dekoracija kao prethodno opisana kopča. U fragmentovanom stanju, rekonstrukcija izvršena prilikom konzervatorskih radova. Nedostaju veći dijelovi ornamentalne kompozicije i ruba. Veličina: duž. 12,3 cm; vis. 5 cm. T. I, 8.
9. **Trn stožaste kopče / falere** sastoji se od žljebljene pločice koja je fiksirana na podlogu od bronzanog lima, koja sadrži tragove dekoracije identične kopčama / falerama. Sa donje strane formiran je blago povijeni trn. Veličina: vis. 3,5 cm; šir. 3 cm. T. I, 9.
10. **Spiralonaočarasti privjesci** izrađeni od bronzane žice oblog presjeka s lučnom petljom između dva diska. Očuvano je ukupno 55 fragmenata od najmanje 17 komada. Veličina: pr. 3–4 cm. T. II, 10.
11. **Kupaste toke** stožaste forme izrađene od bronzane tehnice livenja. S unutrašnje strane postavljena je vertikalna prečka, čija je donja ivica raskucana u omanju pločicu. Ukupno 27 komada. Veličina: pr. 2,6 cm; vis. 3,2 cm. T. III, 11.
12. **Zakovica** izrađena od bronzane pločastom glavicom i malim trnom. Veličina: vis. 0,7 cm. T. III, 12.
13. **Keramička posuda** pripada tipu blago bikoničnih zdjela sa neznatno uvučenim ravnim obodom i tankih zidova. Izrađena od prečišćene gline, pečena u tamnom mrkom tonu i neukrašena. Veličina: vis. 6 cm; šir. oboda 8,6 cm. T. III, 13.
14. **Keramička posuda** pripada tipu kantarosa sa dvije trakaste drške koje su modelovane iz kratkog, blago povijenog vrata i bikoničnog trbuha. Na prelazu vrata u trbuh postavljen je niz jednostavnih horizontalnih traka koje se vertikalno spuštaju u nekoliko sličnih ornamentalnih frizova, metopno raspoređenih. Izrađena od prečišćene gline, pečena u smeđem tonu. Očuvano ukupno 5 fragmenata. T. III, 14.
15. **Keramička posuda** pripada tipu lonca sa jako razgrnutim obodom. Očuvan samo dio oboda. Izrađena od prečišćene gline, pečena u tamnom crvenom tonu. T. III, 15.

Summary

Lipac – finds from the graves of the final stages of the Late Bronze Age in northern Bosnia

During the final stages of the Late Bronze Age (9th–8th century BC) the territory of northern Bosnia was characterised by remarkable cultural dynamics, visible primarily in the distribution of metal finds: weapons, tools, jewellery, and functional costume objects. A new type of funeral practice – inhumation – emerged here, with this perhaps being an important factor in the formation and social stratification of communities living in this area at the end of the Late Bronze Age and the beginning of the Early Iron Age. In this paper, a group of remarkable objects is presented for the first time. The collection of chance finds from Lipac, near Dobož, consists of a group of metal functional-decorative objects of high craftsmanship, and a smaller group of ceramic vessels, most likely found as part of a burial inventory dated to the early 8th century BC. In addition to basic information on the distribution and chronological framework of certain pieces of ornaments themselves, the grave finds from Lipac provide us with exceptional insight into possible local technological innovations and adaptations based on local traditions, models and aesthetic criteria established among communities from this period. Objects in the grave can be divided into two groups: objects related to food and drink, and bronze ornaments related to personal attire. Metal finds consist of a small open-work belt buckle, five large conical buckles/phalerae richly decorated with geometric motifs, conical buttons, small spectacle pendants with a circular cross-section, bimetallic fibula and two spectacle pendants of discoid cross-section. The ceramic inventory came to the museum in a highly fragmented state. Typologically, they can be classified as vessels that have their analogies in the ceramic production of the Central Bosnian cultural group, primarily identified from the site of Pod, near Bugojno. Most of the described items show a strong development of local typologies originating in local workshops. However, it is obvious that links with distant areas also gave rise to the appearance of imported bimetallic fibula, which have their origins in the Danube region.

Although the funerary inventory from Lipac arrived in a significantly fragmented condition, and devoid of archaeological context, the quality of the collected objects testifies to the strong and innovative local production of metal ornaments that adorned women's costumes. In chronological terms, Lipac

provides us with a homogenized inventory dating to the very beginning of the 8th century BC. Most of the items suggest a complex ornamental ensemble of women's costumes, while small conical buttons can be attributed to the men's part of the costume. The choice of jewellery and local costume for the female burials yields information on their origins, affiliations, status, and social and economic role within the community. Furthermore, women's mobility played an important role in spreading cultural habits at the end of the Late Bronze Age and in the Early Iron Age in the Western Balkans, with such mobility being evidenced through the distribution of personal items. It is to be assumed that men's costumes were equally visible and attractive. From the inventory from Paklenica it can be seen that prominent men identified themselves through the bearing of bronze swords, axes, spears or characteristic decorated razors. All of this is proof of a complex social hierarchy, economic strategies and, ultimately, the wealth of a community that found adequate objects to define cultural, social and class affiliations, which indirectly, albeit significantly, influenced the formation of their identities.

Bibliografija

- Bader, T.* 1983. Die Fibeln in Rumänien, Prähistorischen Bronzefunde XIV/8, München 1983.
- Balen-Letunić, D.* 2004. Prilog arheološkoj topografiji šaregradskog prostora, Osječki zbornik 27, Osijek 2004, 15-33.
- Bâsceanu, M.* 2015/2016. Considerations regarding The Early Iron Age fibulae discovered in Desa (2002–2016), Oltenia XXII-XXIII, Craiova 2015/2016, 22-38.
- Bâsceanu, M.* 2018. Early Iron Age fibulae from Desa – “Castravița” discovered in 2017 and 2018, Oltenia XXV, Craiova 2018, 89-96.
- Berciu, D. / Comșa, E.* 1956. Săpăturile arheologice de la Balta Verde și Gogoșu, 1949–1950, Materiale și Cercetări Arheologice 2, Editura Academiei Republicii Populare Romine, București 1956, 251-489.
- Benac, A.* 1954. Novi prehistoriski nalazi iz Bosne i Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 9 (n. s.), Sarajevo 1954, 163-171.
- Benac, A. / Čović, B.* 1956. Glasinac. Dio 1, Bronzano doba, Zemaljski muzej u Sarajevu, Sarajevo 1956.
- Blečić Kavur, M.* 2014. Na razmeđu svjetova za prijelaza milenija: Kasno brončano doba na Kvarneru / At the crossroads of worlds at the turn of the millennium: The Late Bronze Age in the Kvarner region, Musei Archaeologici Zagrabienensis Catalogi

- et Monographiae XI, Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb 2014.
- Blečić Kavur, M.* 2017. Mala tijela u velikom svijetu: antropo-ornitomorfnu privjesci željeznog doba Caput Adriae, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 34, Zagreb 2017, 123-142.
- Blečić Kavur, M.* 2012. Ukrašene brončane falere s trnom: ornament kao amblem, Godišnjak CBI 41, Sarajevo 2012, 43-66.
- Blečić Kavur, M. / Kavur, B.* 2019. Privjesak kao tijelo – tijelo kao poruka: Repräsentation der Objekte in der symbolischen Interaktion, u: Filipović, V. / Bulatović, A. / Kapuran, A. (ur.), Papers in Honour of Rastko Vasić 80th Birthday / Зборник радова у част 80 г. Живота Растка Васића, Institute of Archaeology, Belgrade 2019, 155-164.
- Blečić Kavur, M.* 2019. Grobnički pektoralni privjesci u kontekstu željeznodobne estetike simbola / Pectoral pendants from Grobnik in the context of the Iron Age symbol aesthetics, Histria archaeologica 49, Pula 2019, 39-58.
- Cărăbiși, V. S. / Popescu, A. / Petrușeac, M. / Focșăneanu, M. / Cristea-Stan, D. / Constantin, F.* 2020. Early Iron Age fibulae from Balta Verde, Romania: typology, combination and manufacture, u: Mărgărit, M. / Boroneanț, A. (ur.), Top of FormBeauty and the eye of the beholder: personal adornments across the millennia, Targoviște 2020, 413-430. Bottom of Form
- Čović, B.* 1957. Nekoliko manjih preistorijskih nalaza iz Bosne i Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 12 (n. s.), Sarajevo 1957, 241-255.
- Čović, B.* 1965. Uvod u stratigrafiju i hronologiju praiistorijskih gradina u Bosni, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XX (n. s.), Sarajevo 1965, 27-145.
- Čović, B.* 1966. Praistorijska nekropola "Petkovo Brdo" u Radosavskoj, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 21 (n. s.), Sarajevo 1966, 161-167.
- Čović, B.* 1976. Nekoliko manjih praiistorijskih nalaza iz Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 29 (n. s.), Sarajevo 1976, 281-288.
- Čović, B.* 1984. Umjetnost kasnog bronzanog i starijeg željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali i u njezinom zaleđu, u: Benac, A. (ur.), Duhovna kultura Ilira, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1984, 7-40.
- Čović, B.* 1987. Grupa Donja Dolina – Sanski Most, u: Benac, A. (ur.), Praistorija jugoslavenskih zemalja V – Željezno doba, Svjetlost, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1987, 232-286.
- Čović, B.* 1987a. Srednjodalmatinska grupa, u: Benac, A. (ur.), Praistorija jugoslavenskih zemalja V – Željezno doba, Svjetlost, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1987, 442-481.
- Čović, B.* 1987b. Srednjobosanska grupa, u: Benac, A. (ur.), Praistorija jugoslavenskih zemalja V – Željezno doba, Svjetlost, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1987, 481-530.
- Čović, B.* 1987c. Glasinačka kultura, u: Benac, A. (ur.), Praistorija jugoslavenskih zemalja V – Željezno doba, Svjetlost, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1987, 575-643.
- Dobiat, C.* 1982. Menschendarstellungen auf ostalpinen Hallstattkeramik. Eine Bestandsaufnahme, Acta Arch. Hungarica 34, Budapest 1982, 279-322.
- Fiala, F.* 1896. Nekropola ravnih grobova kod Sanskog Mosta, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 8 (s. s.), Sarajevo 1896, 62-75.
- Филиповић, М.* 1952. Озрењаци или Маглајци – етнолошки приказ, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву 7 (н. с.), Сарајево 1952, 337-374.
- Филиповић, В.* 2013. Гробна целина из старијег гвозденог доба из околине Сврљига, *Старинар* LXIII, Београд 2013, 209-218.
- Friberg, Z. / Huvila, I.* 2019. Using object biographies to understand the curation crisis: lessons learned from the museum life of an archaeological collection, Museum Management and Curatorship 34 (4), Milton Park 2019, 362-382.
- Furmánek, V.* 1980. Die Anhänger in der Slowakei, Prähistorische Bronzefunde XI/3, Stuttgart 1980.
- Gabrovec, S.* 1970. Dvozankaste ločne fibule, Godišnjak 8, CBI, Sarajevo 1970, 5-66.
- Gavranović, M.* 2011. Die Spätbronze- und Früheisenzeit in Bosnien, Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 195, Bonn 2011.
- Gavranović, M.* 2013. Spätbronze- und früheisenzeitliche Brandbestattungen südlich der Save, u: Lochner, M. / Ruppenstein, F. (ur.), Brandbestattungen von der Mittelere Donau bis zur Ägäis zwischen 1300 und 750 v.Chr. (Cremation Burials in the Region between the Middle Danube and the Aegean, 1300–750 BC), Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2013, 143-158.
- Gavranović, M.* 2016. Ladies first? Frauenbestattungen der späten Bronze- und frühen Eisenzeit aus Bosnien – Chronologie und kulturelle Zugehörigkeit, u: Širbu, V. / Jevtić, M. / Dmitrović, K. / Ljuština, M. (ur.), Funerary practices during the Bronze and Iron Ages in Central and Southeast Europe: proceedings of the 14th International Colloquium of Funerary Archaeology in Čačak, 24th–27th September 2015, Faculty of Philosophy, National Museum, Belgrade, Čačak 2016, 91-108.
- Gavranović, M. / Mehofer, M.* 2016. Local forms and regional distributions. Metallurgical analysis of

- Late Bronze Age objects from Bosnia, *Archaeologia Austriaca* 1, Wien 2016, 87-107.
- Gavranović, M. 2017. Überregionale Netzwerke und lokale Distribution. Verteilungsmuster einiger Bronzeobjekte im westlichen Balkan während der jüngeren und späten Urnenfelderzeit, u: Ložnjak Dizdar, D. / Dizdar, M. (ur.), *The Late Urnfield Culture between the Eastern Alps and the Danube: proceedings of the international conference in Zagreb, November 7–8, 2013*, Institut za arheologiju, Zagreb 2017, 109-124.
- Gavranović, M. / Sejfuli, A. 2017. Neue Schwertfunde aus Bosnien – ein Beitrag zur Erforschung der bronzezeitlichen Bewaffnung im westlichen Balkan, *Godišnjak* 46, CBI, Sarajevo 2017, 86-115.
- Gavranović, M. 2018. No Group, no People? Archaeological Record and Creation of Groups in the Western Balkans, u: Gimatzidis, S. / Pieniżek, M. / Mangaloğlu-Votruba S. (ur.), *Archaeology Across Frontiers and Borderlands: Fragmentation and Connectivity in the North Aegean and the Central Balkans from the Bronze Age to the Iron Age*, Österreichische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-historische Klasse – Institute for Oriental and European Archaeology, Vienna 2018, 427-446.
- Gavranović, M. 2020. Late Bronze Age Geometric Decoration in the Western Balkans – Style and Status, u: Maran, J. / Băjenaru, R. / Ailincăi, S.-C. / Popescu, A.-D. / Hansen, S. (ur.), *Objects, Ideas and Travelers Contacts between the Balkans, the Aegean and Western Anatolia during the Bronze and Early Iron Age*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Institut für Ur- und Frühgeschichte der Universität Heidelberg, Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn 2020, 431-446.
- Gavranović, M. / Ložnjak-Dizdar, D. 2020. To Burn or not to Burn: Inhumation Versus Cremation at the End of the Bronze Age in the Region between the Southern Carpathian Basin and the Western Balkans, u: Gavranović, M. / Heilmann, D. / Kapuran, A. / Verčik, M. (ur.), *Spheres of Interaction: Contacts and Relationships between the Balkans and Adjacent Regions in the Late Bronze / Iron Age (13th–5th Centuries BCE)*, Leidorf, Rahden/Westf. 2020, 53-74.
- Gavranović, M. / Mehoffer, M. / Kapuran, A. / Koledin, J. / Mitrović, J. / Papazovska, A. / Pravidur, A. / Đorđević, A. / Jacanović, D. 2022. Emergence of monopoly – Copper exchange networks during the Late Bronze Age in the western and central Balkans, *PLoS ONE* 17 (3), 1-36.
- Gergova, D. 1987. Früh- und ältereisenzeitliche Fibeln in Bulgarien, *Prähistorischen Bronzefunde XIV/7*, München 1987.
- Grömer, K. / Reschreiter, H. 2020. Ein neues Brettchengewebe mit ungewöhnlichem Design aus dem Salzbergwerk Hallstatt – symbolischer Inhalt oder Probestück?, *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien CL*, Wien 2020, 267-280.
- Gumă, M. 1993. Civilizația primei epoci a fierului în Sud-vestul României / Die Zivilisation der älteren Eisenzeit in südwest Rumänien, *Bibliotheca Thracologica IV*, Institutul Român de Thracologie, București 1993.
- Iaia, C. 2007. Identità e comunicazione nell'abbigliamento femminile dell'area circumadriatica fra IX e VII secolo a. C., u: Eles, P. von (ur.), *Le ore i giorno delle donne. Dalla quotidianità alla sacralità tra VIII e VII secolo a. C.*, Pazzini Stampatore Editore, Verucchio 2007, 25-36.
- Ilkić, M. 1999. Hrvatsko Podunavlje u željeznom razdoblju – posljednjeg tisućljeća prije Krista, Zadar, neobjavljeni magistarski rad.
- Jamaković, O. 2011. Kraj bronzanog i početak željeznog doba na prostoru sjeverozapadne Bosne, *Godišnjak* 40, CBI, Sarajevo 2011, 91-131.
- Jankovits, K. 2017. Die bronzezeitlichen Anhänger in Ungarn, *Studia ad archaeologiam Pazmaniensia, Veröffentlichungen des Instituts für Archäologische Wissenschaften der Pázmány Péter Katholischen Universität Budapest*, Archaeolingua Alapítvány, Budapest 2017.
- Jašarević, A. 2018. Arheološki nasebinski kompleks na Griču, Tešanj, u: Jašarević, A. / Prnjavorac, E. (ur.), *Grad u Bronzi, Tešanj* 2018, 16-57.
- Jašarević, A. 2020. Iгла kao forma specifične materijalne kulture s kraja bronzanog i početka željeznog doba sjeverne Bosne, *Acta Illyrica* 4, Sarajevo 2020, 49-66.
- Jovanović, R. 1958. Dve preistoriske ostave iz severoistočne Bosne, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* 2, Tuzla 1958, 23-35.
- König, P. 2004. Spätbronzezeitliche Hortfunde aus Bosnien und der Herzegowina, *Prähistorische Bronzefunde XX/11*, Stuttgart 2004.
- Kosorić, M. 1980. Praistorijska naselja na području Spreče, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* 13, Tuzla 1980, 103-116.
- Ložnjak Dizdar, D. 2019. Status žena u podunavskim zajednicama u starijem željeznom dobu – Primjer groba 1 iz Sotina, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 36, Zagreb 2019, 85-120.
- Ložnjak Dizdar, D. 2009. Grobovi uglednica mlađe faze kulture polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj. Prilog poznavanju ženske nošnje kasnog brončanog doba na prostoru južne Panonije, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 42, Zagreb 2009, 157-182.

- Marić, Z.* 1962. Vis kod Dervente, naselje kasnog bronzanog doba, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 15/16 (n. s.), Sarajevo 1962, 151-171.
- Marić, Z.* 1964. Donja Dolina, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 19 (n. s.), Sarajevo 1964, 5-83.
- Mauss, M.* 2002. *The Gift: The form and Reason for Exchange in Archaic Societies*, Routledge, London, New York 2002.
- Metzner-Nebelsick, C.* 2002. Der "Thrako-Kimmerische" Formenkreis aus der Sicht der Unenfelder- und Hallstattzeit im südöstlichen Pannonien, Vorgeschichtliche Forschungen 23, Rhaden/Westf. 2002.
- Milošević, A.* 1999. Archäologische Probeuntersuchungen im Flussbett der Cetina (Kroatien) zwischen 1990 und 1994, Archäologisches Korrespondenzblatt 29, Mainz 1999, 203-210.
- Milošević, A.* 2017. Arheologija Sinjskoga polja, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split 2017.
- Nebelsick, L.* 1992. Figürliche Kunst der Hallstattzeit am Nordostalpenrand im Spannungsfeld zwischen alteuropäischer Tradition und italischem Lebenssti, u: Spindler, K. / Lippert, A. (ur.), Festschrift Innsbruck, Universitätsforschungen zur Prähistorischem Archäologie 8, Bonn 1992, 401-432.
- Nikolić, V.* 1962. Nekoliko predmeta bakarnog i bronzanog doba iz sjeverozapadne Bosne, Zbornik krajiških muzeja I, Banja Luka 1962, 62-79.
- Pabst, S.* 2008. Zur absoluten Datierung des ersten früheisenzeitlichen Horizontes auf dem nördlichen Zentralbalkan, Germania 86 (2), Frankfurt 2008, 592-654.
- Popescu, A. D. / Cărăbiși, V. S. / Sirbu, R. / Petroneac, M. / Stan, D. / Focșăneanu, M. / Mihălceanu, S. / Constantin, F.* 2020. Tehnici de realizare a două fibule din prima epocă a fierului descoperite în Oltenia, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie 71, București 2020, 5-22.
- Popović, P. / Vukmanović, M.* 1998. Vajuga – Pesak. Nekropola starijeg gvozdenog doba, Arheološki institut, Narodni muzej u Beogradu, Beograd 1998.
- Škvor Jernejčič, B.* 2011. Motiv trikotnika s podaljški na glinenem posodju v pozni bronasti in zgodnji železni dobi: razmislek o njegovi okrasni in simbolni vrednosti, *Studia mythologica Slavica* 14, Ljubljana 2011, 23-52.
- Tarpini, R.* 2016. Dalla figura al triangolo o dal triangolo alla figura? Alcune considerazioni sulla ceramica con decorazione figurata dell'area hallstattiana orientale, u: Vitali, D. / Goudineau, C. (ur.), *Le monde celtique avant et après la conquête romaine / Il mondo celtico prima e dopo la conquista romana. Mélanges en l'honneur de Jean-Paul Guillaumet, Museo Archeologico "Luigi Fantini", Monterezenzio-Bologna 2016, 75-90.*
- Truhelka, Č.* 1907. Prehistorijski nalazi u Bosni i Hercegovini (Nalazi brončane dobi iz Tešnja i okolice), Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XIX (s. s.), Sarajevo 1907, 62-75.
- Vasić, R.* 1999. Die Fibeln im Zentralbalkan, Prähistorische Bronzefunde XIV/12, Stuttgart 1999.
- Vinski, Z. / Vinski-Gasparini, K.* 1962. O utjecajima istočno-alpske halštatske kulture i balkanske ilirske kulture na slavonsko-srijemsko Podunavlje, Arheološki radovi i rasprave 2, Zagreb 1962, 263-293.
- Vinski-Gasparini, K.* 1983. Kultura polja sa žarama sa svojim grupama, u: Benac, A. (ur.), Praistorija jugoslavenskih zemalja IV – željezno doba, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1983, 547-646.
- Wels-Weyrauch, U.* 1978. Die Anhänger und Halsringe in Südwestdeutschland und Nordbayer, Prähistorische Bronzefunde XI/1. Stuttgart 1978.
- Wrobel Nørgaard, H.* 2014. Are Valued Craftsmen as Important as Prestige Goods: Ideas about Itinerant Craftsmanship in the Nordic Bronze Age, u: Reiter, S. / Nørgaard, H. W. / Kölcz, Z. / Rassmann, C. (ur.), *Rooted in Movement Aspects of Mobility in Bronze Age Europe*, Aarhus University Press, Aarhus 2014, 37-52.

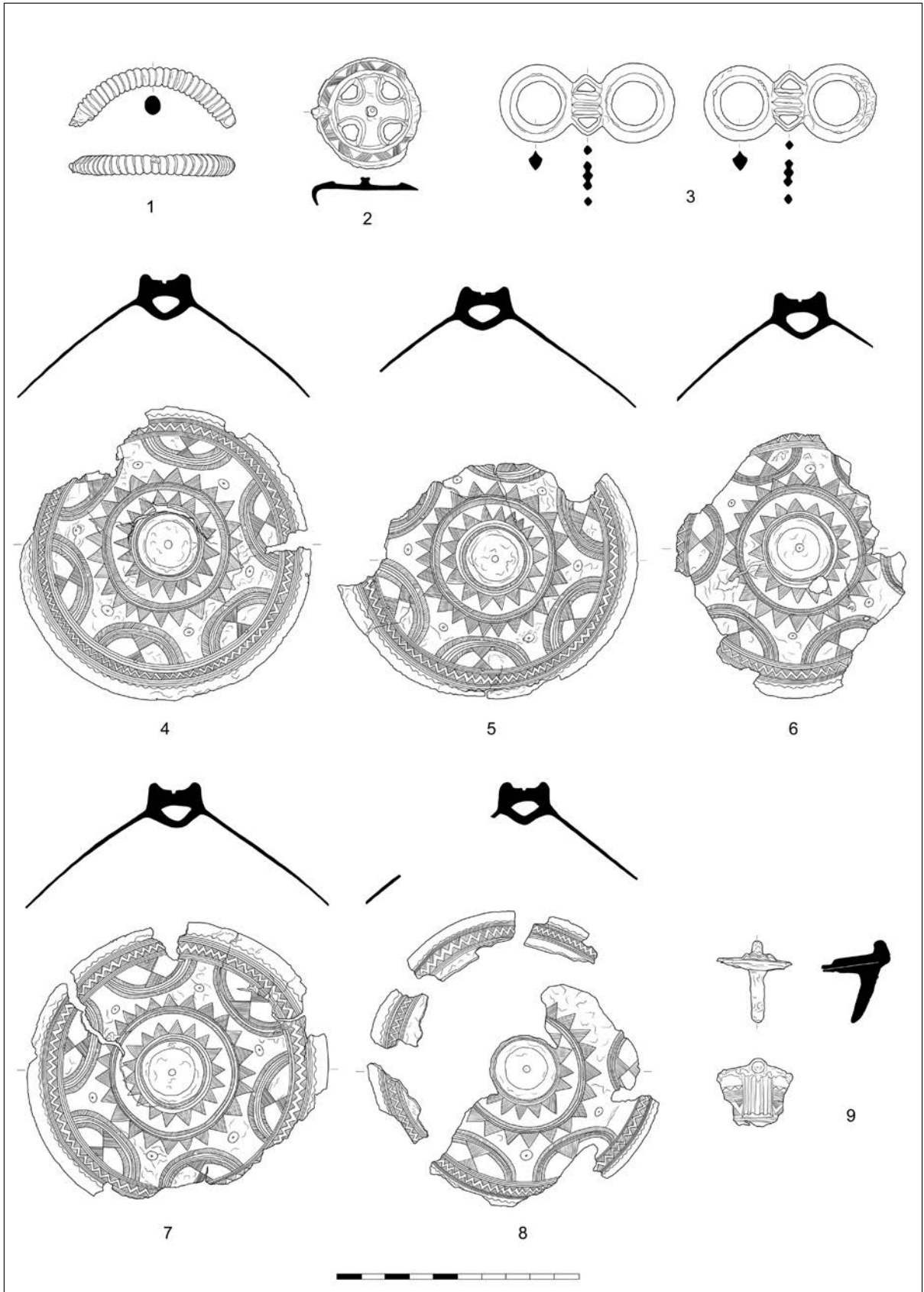

Tabla I

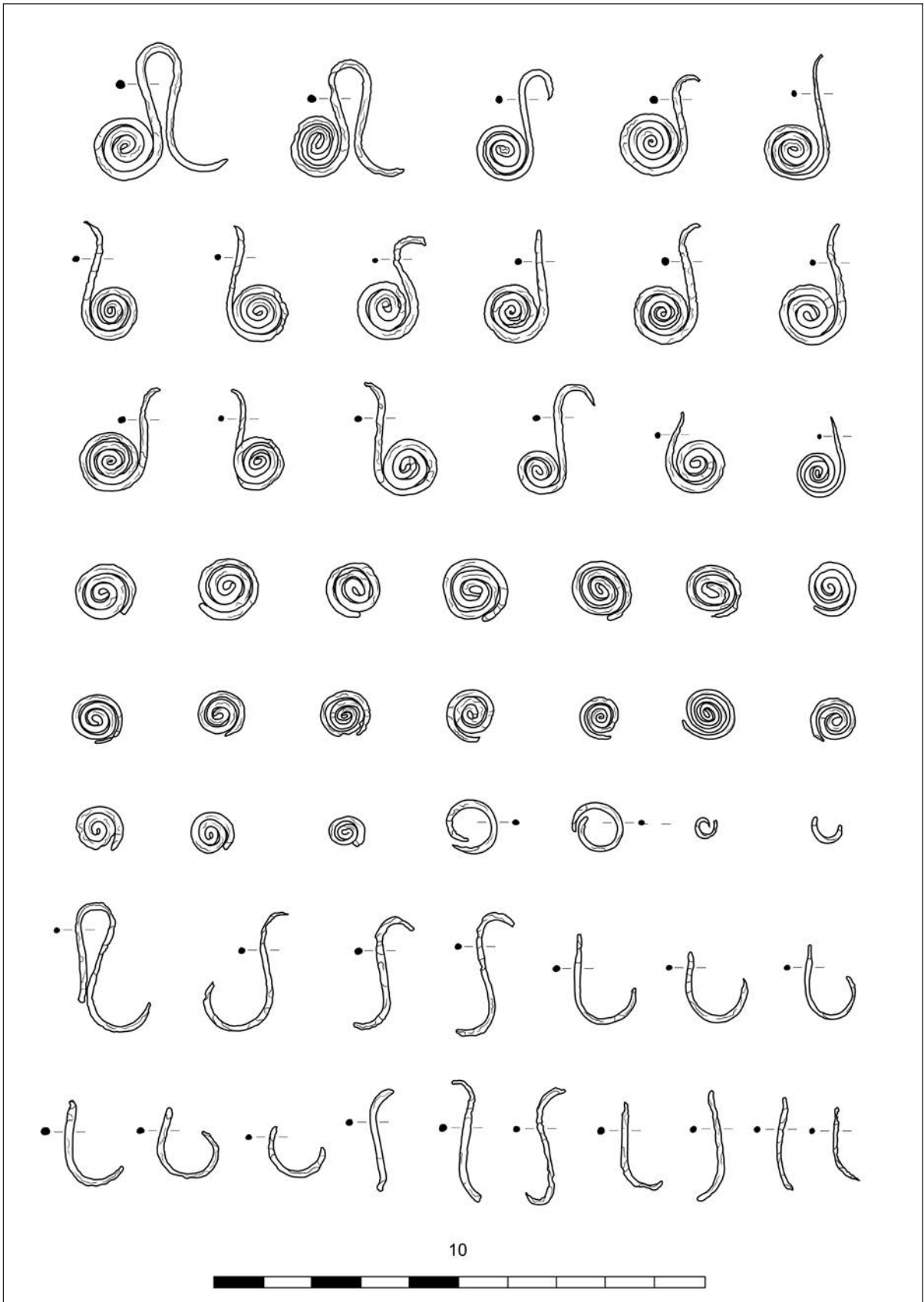

Tabla II

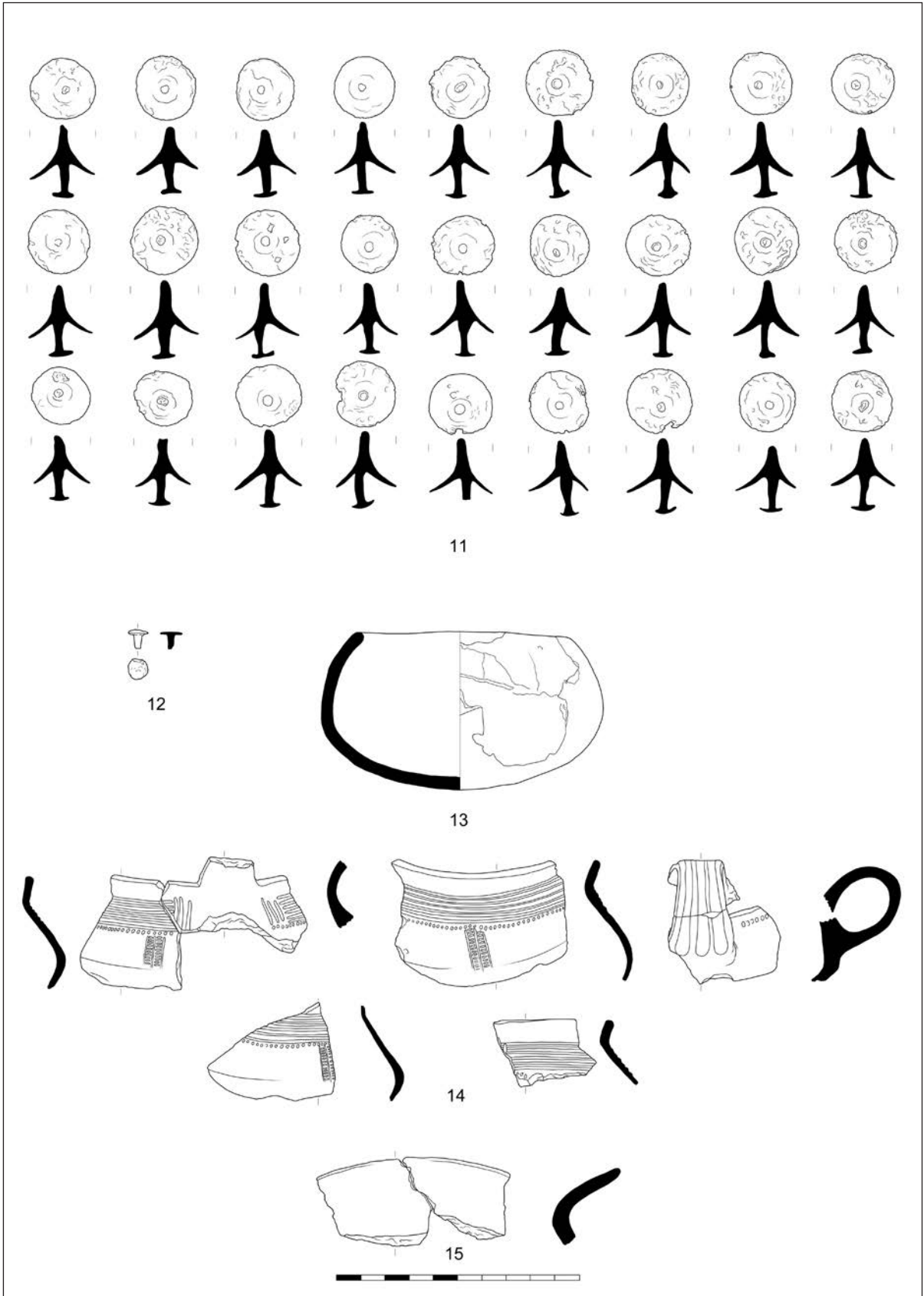

Tabla III